

Dr hab. Marek GRUCHELSKI Prof. WSM, SGH
Wyższa Szkoła Menedżerska w Warszawie, Szkoła Główna Handlowa w Warszawie
Dr Józef NIEMCZYK
Instytut Badań Rynku, Konsumpcji i Koniunktur w Warszawie

PROBLEMY WSI I ROLNICTWA: POTRZEBA ZMIANY PARADYGMATU I DZIAŁAŃ ROZWOJOWYCH Z UWZGLĘDNIENIEM GOSPODARSTW MNIejszych OBSZAROWO®

Countryside and agriculture problems: the need for changing the paradigm and development activities in regards to small-area farms®

Autorzy dziękują Panu Marcinowi Gruchelskiemu za wydatną pomoc edytorską w przygotowaniu tekstu niniejszego artykułu

Słowa kluczowe: rozwój zrównoważony, zarządzanie, gospodarstwa mniejsze obszarowo.

Rozwój polskiego rolnictwa i wsi, po wejściu do UE, należy ocenić pozytywnie, jednakże, widocznych jest wiele negatywnych aspektów polskiej polityki rolnej, których efektem są niekorzystne zjawiska widoczne na polskiej wsi i w rolnictwie oraz w ich ekologicznym otoczeniu, do których zaliczyć należy: względnie duże bezrobocie, ubóstwo i patologie społeczne.

Remedium na te negatywne zjawiska powinna być **kompleksowa i egalitarna polityka rolna (podmiotowo traktująca wszystkie gospodarstwa rolne) wspierana aktywną polityką państwa w zakresie rozwoju przetwórstwa żywnościowego i produkcji pozarolniczej**. Takie podejście byłoby zgodne z wdrażanym w całej gospodarce paradygmatem rozwoju zrównoważonego, jak również, pozwoliłoby na odpowiedni rozwój polskiego rolnictwa i wsi oraz ich otoczenia ekologicznego, a także, na zwiększenie bezpieczeństwa żywnościowego kraju (food security).

Key words: sustainable development, management, small-area farms.

The development of Polish agriculture and the countryside, after joining the EU, should be assessed positively. However, there are many negative aspects of Polish agricultural policy, which results in many unfavorable phenomena visible in the Polish rural areas and agriculture, and in their ecological environment, which include: relatively high unemployment, poverty and social pathologies.

The remedy for these negative phenomena should be a **comprehensive and egalitarian agricultural policy (subjectively treating all farms) supported by active state policy in the scope of development of food processing and non-agricultural production**. Such an approach would be consistent with the paradigm of sustainable development implemented in the entire economy, as well as it would allow for the proper development of Polish agriculture and the countryside. their environment and food security.

WSTĘP

Dotychczasowe analizy rozwoju wsi i rolnictwa mają charakter wyłącznie techniczno-ekonomiczny, jak również, są powielane według tego samego schematu, który nie uwzględnia zasad paradygmatu zrównoważonego rozwoju. Należy pamiętać, że koncepcja rozwoju zrównoważonego oparta jest na idei rozwoju gospodarczego z zachowaniem równowagi pomiędzy rozwojem gospodarczym i społecznym a utrzymaniem zasobów naturalnych oraz środowiska naturalnego w nie pogorszonym stanie. Działania na rzecz wzrostu zrównoważonego oznaczają, że w sposób trwały zachowana jest równowaga pomiędzy ekonomią, społeczeństwem

i ekologią. Praktyczna realizacja zasad zrównoważonego rozwoju jest trudna i kosztowna, jednak w długim okresie przynosi najlepsze rezultaty z punktu widzenia łącznego, optymalnego wykorzystania wszystkich wyżej wymienionych czynników wzrostu gospodarczego z równoczesną minimalizacją kosztów zewnętrznych wzrostu produkcji.

Znaczna część problemów wsi i rolnictwa została by zredukowana, gdyby w zakresie realizowanej polityki społeczno-gospodarczej w stosunku do obszarów wiejskich i podmiotów gospodarczych przestrzegano zasad zrównoważonego wzrostu gospodarczego.

Adres do korespondencji – Corresponding author: Marek Gruchelski, Wyższa Szkoła Menedżerska w Warszawie, Wydział Menedżerski i Nauk Technicznych, Katedra Ekonomii i Finansów, ul. Kawęczyńska 36, 03-772 Warszawa, e-mail: gruchelscy@tlen.pl

CZYNNIKI PRZEMAWIAJĄCE ZA STOSOWANIEM ZASAD ROZWOJU ZRÓWNOWAŻONEGO

Koncepcja rozwoju zrównoważonego jest podstawą polityki Unii Europejskiej w stosunku do realizowanych przez Państwa Członkowskie krajowych programów społeczno-gospodarczych. Odpowiednie wdrażanie tej zasady może przekładać się na wielkość dotacji unijnych dla polskiej gospodarki w ramach Wspólnej Polityki Rolnej oraz Funduszy Spójności (np. Program Operacyjny Infrastruktury i Środowiska POIiŚ).

Przestrzeganie zasad wzrostu zrównoważonego, pomimo, iż w krótkim oraz średnim okresie może być ekonomicznie bardziej kosztowne, to w dalszej perspektywie umożliwia neutralizację ujemnych skutków kosztów zewnętrznych oraz może prowadzić do wzrostu społeczno-ekonomicznego i ekologicznej efektywności wzrostu gospodarczego. Istotną rolę w realizacji wzrostu zrównoważonego może odegrać duży udział małych i średnich gospodarstw. Ich pozycja ekonomiczna w stosunku do gospodarstw dużych, w warunkach realizacji zasad wzrostu gospodarczego, również może ulec wzmocnieniu.

Należy podkreślić, że dostosowanie małych i średnich gospodarstw do współczesnej gospodarki rynkowej z możliwością produkcji żywności o wysokiej jakości z równoczesnym stworzeniem dla rolników i ich rodzin dodatkowych możliwości zarobkowych w przedsiębiorstwach, zarówno przetwórstwa spożywczego, jak też działalności pozarolniczej, może być podstawowym czynnikiem hamującym zjawiska odpływu młodej siły roboczej do miast oraz emigracji zarobkowej. Stabilizacja demograficzna oraz możliwości jakie daje Internet w zakresie e-pracy, jak też wykorzystanie maszyn numerycznych oraz robotyzacji produkcji, stwarzają zupełnie nowe perspektywy rozwoju zawodowego i wzrostu dobrobytu mieszkańców obszarów wiejskich. Istotnym czynnikiem jest też fakt znacznie niższych kosztów funkcjonowania na wsi niż w mieście.

Postulaty zawarte w programie Premiera Morawieckiego oraz Strategii na rzecz Odpowiedzialnego Rozwoju dotyczące obszarów wiejskich są oparte na zasadach rozwoju zrównoważonego. Można je przedstawić następująco:

- a) Włączanie małych miast, obszarów wiejskich i rodzinnych gospodarstw rolnych w procesy rozwojowe;
- b) Wprowadzanie zróżnicowanej, dochodowej gospodarki wiejskiej, przeciwdziałanie ubóstwu i wykluczeniom oraz skuteczne zarządzanie środowiskiem naturalnym i dziedzictwem kulturowym;
- c) Rozwój lokalnych rynków, w tym rolno-spożywczych (np. lokalne przetwórstwo, sprzedaż bezpośrednia);
- d) Promowanie przedsiębiorczości i mobilności zawodowej na obszarach wiejskich z wykorzystaniem potencjałów lokalnych i subregionalnych gospodarek;
- e) Zwiększenie zatrudnienia – dostępność komunikacyjna obszarów wiejskich;
- f) Zatrudnienie w elastycznym czasie pracy, praca na odległość;
- g) Wprowadzanie żywotnych, wielofunkcyjnych rodzinnych gospodarstw rolnych;

- h) Wykorzystanie odnawialnych źródeł energii;
- i) Wdrażanie programów żywienia małych miast (wzmocnienie funkcji gospodarczych, społecznych i kulturalnych);
- j) Zapewnienie bezpieczeństwa żywnościowego poprzez zrównoważony sektor produkcji rolnej;
- k) Włączanie rodzinnych gospodarstw rolnych w opłacalny proces produkcji żywności o najwyższej jakości, w szczególności opartej o tradycyjny sposób produkcji i wolny od GMO produktów.

W strategii na rzecz Odpowiedzialnego Rozwoju zwraca się uwagę na współdziałanie gospodarstw rolnych oraz przedsiębiorstw o produkcji pozarolniczej. Podkreśla się przy tym, że rozwój zrównoważony w skali kraju w istotny sposób uzależniony jest od istnienia i stałego rozwoju zarówno małych jak i średnich a także dużych przedsiębiorstw i gospodarstw rolnych - ich współdziałania i uzupełniania się na rynku [7, s. 110-111].

POLITYKA ROLNA W ŚWIETLE AKTUALNYCH BADAŃ

Analizując badania poświęcone rozwojowi wsi i rolnictwa [1] należy stwierdzić, że są one poprawne pod względem naukowym, jednakże ograniczają się do analizy głównie ekonomicznej efektywności poszczególnych grup gospodarstw - abstrahując od skutków społecznych i ekologicznych realizowanej polityki rolnej. Innym mankamentem prowadzonych badań jest włączanie elementów politycznych, co zawsze ma negatywny wpływ na ich jakość i wnioski dla realizowanej polityki rolnej. Powoduje to, że niektóre opracowania mają charakter doktrynalny¹ [2, 3].

Trzeba ponadto zauważyć, że wiele opracowań i działań z zakresu polityki rolnej, począwszy od czasów powojennych (np. przymusowa kolektywizacja w latach 50-tych, faworyzowanie państwowych gospodarstw rolnych i rolniczych spółdzielni produkcyjnych kosztem gospodarstw indywidualnych, tzw. uspołecznienie ziemi w latach 70-tych) ma ciągle charakter doktrynalny. Rolnika indywidualnego nie traktowano w przeszłości w sposób podmiotowy. Obecnie widoczne jest to w odniesieniu do rolników – właścicieli małych gospodarstw. Niezależnie od różnych deklaracji, zakłada się, że z czasem powinni zniknąć, jako podmioty rolnicze. Obecnie faworyzowane są większe obszary, tzw. gospodarstwa rozwojowe, co jest uzasadniane względami ekonomicznymi. Są to gospodarstwa, których właściciele pozytywnie oceniają *perspektywy rozwojowe użytkowanych gospodarstw* [12, s. 9]. Ze względów społecznych i ekologicznych, czy szeroko rozumianego bezpieczeństwa żywnościowego, składającego się na ogólne bezpieczeństwo narodowe (zwłaszcza wobec niekorzystnego położenia geopolitycznego Polski), niezbędne jest również istnienie

1 Przykładem może być rozdział w opracowaniu poświęconym poglądom politycznym mieszkańców wsi, zatytułowany – *Mapa polityczna polskiej wsi*, oceniający postawę wsi w wyborach europejskich i samorządowych w 2014 r., oraz w wyborach prezydenckich w 2015 r. (patrz - *Polska wieś 2016. Raport o stanie wsi*, pod redakcją naukową Jerzego Wiklina i Iwony Nurzyńskiej. Fundacja na Rzecz Rozwoju polskiego rolnictwa. Wersja internetowa, marzec 2018 r.).

gospodarstw drobniejszych. W tym celu konieczne jest kompleksowe wsparcie produkcyjne i pozaprodukcyjne (rynkowe) gospodarstw mniejszych obszarowo. Byłoby to zgodne z ideą rozwoju zrównoważonego. Gospodarstwa te są wspierane w sposób niezadowalający, zarówno w odniesieniu do ich rozwoju techniczno-ekonomicznego, jak i w odniesieniu rozwoju ich otoczenia rynkowego, zwłaszcza w zakresie zbytu produktów rolnych. Z jednej strony, podkreśla się wielofunkcyjne, pozytywne cechy tych gospodarstw, w tym w zakresie ochrony środowiska [14, s. 91], a z drugiej – w rzeczywistości stymuluje się ich zanikanie, poprzez brak istotnych działań prorozwojowych i aktywizujących ich funkcjonowanie. Istotnym przyczynkiem do wygaszania produkcji w gospodarstwach o mniejszym obszarze (i lokalnej sprzedaży produktów rolno-żywnościowych) jest brak neutralizacji skutków wprowadzenia obostrzeń w zakresie wymagań administracyjno-weterynaryjnych [7]. Wśród specjalistów zajmujących się rolnictwem toczy się dyskusja w jaki sposób neutralizować skutki wprowadzania uciążliwych obostrzeń w zakresie wymogów administracyjno-weterynaryjnych. Jedno ze stanowisk polega na zliberalizowaniu w Polsce przepisów weterynaryjnych jako nadmiernie uciążliwych i hamujących rozwój produkcji małych i średnich gospodarstw rodzinnych [16]. Polskie władze musiałyby w tym przypadku przekonać partnerów z Unii Europejskiej do zaakceptowania podobnego kierunku zmian w całej Unii. Drugie podejście do powyższej kwestii polega na uproszczeniu niektórych nieracjonalnych przepisów. We wszystkich przypadkach, w których występowałoby zagrożenie bezpieczeństwa zdrowotnego konsumentów czy obniżenie tzw. dobrostanu zwierząt, konieczne byłoby utrzymanie przepisów unijnych przy jednoczesnym wprowadzeniu odpowiednich rekompensat, jak również (w ramach polityki rolnej) działań wspomagających rozwój małych gospodarstw.

Za pierwszym rozwiązaniem przemawiają znacznie niższe koszty liberalizacji przepisów administracyjno-weterynaryjnych. Należy jednak wziąć pod uwagę, że za przyjęciem drugiego rozwiązania przemawiają następujące argumenty:

1. Ryzyko wystąpienia czynników negatywnie oddziałujących na bezpieczeństwo żywnościowe konsumentów oraz dobrostan hodowanych zwierząt jest mniejsze;
2. Dostosowanie się do norm obowiązujących w UE ułatwia promocję eksportu polskich produktów rolnych i rolno-spożywczych, co w konsekwencji może mieć istotny wpływ na skalę sprzedaży oraz wysokość uzyskiwanych cen w eksporcie;
3. Przekonanie ośrodków decyzyjnych w UE o konieczności zwiększenia pomocy finansowej dla małych i średnich gospodarstw rolnych jest bardziej prawdopodobne niż doprowadzenie do liberalizacji przepisów administracyjno-weterynaryjnych w skali całej Unii Europejskiej.

Brak polityki, która pozwalałaby na neutralizację skutków wprowadzania obostrzeń w zakresie wymogów administracyjno-weterynaryjnych jest przyczyną rezygnacji przez rolników – właścicieli małych i średnich gospodarstw z zajmowania się hodowlą, a często w ogóle działalnością rolniczą. Taka polityka prowadzi do nieodwracalnych zmian w zakresie krajowego potencjału wsi: społecznego, żywnościowego (bezpieczeństwa żywnościowego), potencjału kulturowego i przyrodniczego.

W wielu aktualnych opracowaniach z zakresu polityki rolnej podkreśla się zacofanie polskiego rolnictwa, w tym na tle Unii Europejskiej, zapominając, że struktura obszarowa polskich gospodarstw nie odbiega od struktury występującej w wielu państwach i rejonach unijnych (zwłaszcza śródziemnomorskich) [2, s. 14, 81-106]. Takie podejście do analizy struktury polskiego rolnictwa jest jednoznaczne z konkluzją, że należy jak najszybciej zwiększać średni obszar polskiego gospodarstwa rolnego², zamiast wniosku, że celowe byłoby optymalne wykorzystywanie (aktywizowanie) potencjału produkcyjnego gospodarstw o mniejszym obszarze, co byłoby, zgodne z istotą zrównoważonego rozwoju polskiego rolnictwa. Jak stwierdza Józef Zegar – *Najlepszym sposobem walki z nędzą i głodem* (w odniesieniu do polskich realiów można mówić o zjawisku względnego ubóstwa – dopisek autorów), *jest wspieranie drobnych rolników w utrzymaniu przez nich własnego warsztatu pracy, jakim jest to małe gospodarstwo rolne i stopniowe jego powiększanie* [19, 20].

POLITYKA ROLNA – DZIAŁANIA I CZYNNIKI WSPOMAGAJĄCE MAŁE I ŚREDNIE GOSPODARSTWA

Do działań wspomagających małe i średnie gospodarstwa należy zaliczyć:

1. Włączanie rodzinnych gospodarstw rolnych w opłacalny proces żywności o najwyższej jakości, szczególnie opartej o tradycyjny sposób produkcji i wolnych od GMO produktów;
2. Rozwój lokalnych rynków, w tym rolno-spożywczych (np. lokalne przetwórstwo, sprzedaż bezpośrednia);
3. Promowanie przedsiębiorczości i mobilności zawodowej na obszarach wiejskich z wykorzystaniem potencjałów lokalnych i subregionalnych gospodarek;
4. Wykorzystanie odnawialnych źródeł energii;
5. Modyfikację ustawy o własności.

Istotnym czynnikiem wspierającym rolników małych i średnich gospodarstw jest stworzenie dla rolników i ich rodzin możliwości pracy poza gospodarstwem – najlepiej w miejscu zamieszkania.

2 Świadczą o tym tezy zawarte w opracowaniu – *Raport o stanie wsi. Polska wieś 2014.* (redakcja naukowa: Jerzy Wilkin, Iwona Nurzyńska. Fundacja na Rzecz Rozwoju Polskiego Rolnictwa – wersja internetowa, 2014 r.), zgodnie z którymi, polityka rolna nie wymusza poprawy struktury polskiego rolnictwa a unijna i krajowa polityka rolna jest mało skuteczna wobec faktu, że *proces zmian w strukturze polskich gospodarstw* (proces znikania drobnych gospodarstw – dopisek autorów) *jest zbył powolny*. Autorzy raportu, niejako zachęcają do stosowania przymusu ekonomicznego w zakresie kreowania struktury polskiego rolnictwa, co jest sprzeczne z zasadami gospodarki wolnorynkowej (z natury ewolucyjnej), czego potwierdzeniem jest charakter polityki rolnej w Japonii. Warto podkreślić, że UE nie narzuca państwu członkowskim koncepcji zmiany struktury rolnictwa – *optymalnej czy preferowanej wielkości gospodarstwa rolnego* (por. na ten temat – Ernst E. Lipiński – *Wolna gospodarka rynkowa a zmiany strukturalne na wsi: polskie wyzwania w świetle doświadczeń zachodnioeuropejskich*. Fundacja im. Macieja Rajta. Warszawa, 1992 r.).

Dezaktywizacja produkcyjna mniejszych gospodarstw rolnych w Polsce powoduje widoczną w całym kraju dezagraryzację wsi i rolnictwa (zwłaszcza wyrażającą się w zaniku niektórych kierunków produkcji zwierzęcej), co traktuje się niekiedy jako zjawisko obiektywne [3 s. 14]. Tymczasem, jest to niekorzystny efekt niewłaściwej polityki rolnej (produkcyjno-rynkowej) w stosunku do mniejszych obszarowo gospodarstw (w tym gospodarstw średnich), w postaci braku kompleksowej polityki, poza ograniczonymi działaniami w ramach Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich (PROW).³

W opracowaniach na temat rolnictwa i wsi najczęściej analizowana jest produktywność rolnictwa oraz jego struktura rolna i agrarna, wyposażenie techniczne, zatrudnienie, system podatkowy i dochody rolnicze, a w odniesieniu do wsi – zmiany demograficzne, zatrudnienie (i bezrobocie), dochody (i zakres ubóstwa), infrastruktura społeczno-techniczna na wsi. Opracowania te promują szybki, a nawet skokowy i niepoahamowany rozwój ekonomiczno-produkcyjny sektora rolno-żywnościowego (od rolnictwa chłopskiego do wielkoobszarowego rolnictwa uprzemysłowionego i przedsiębiorstw rolnych) [13, 17], który nie tylko nie sprzyja, ale jest sprzeczny z zasadami zrównoważonego rozwoju. Aspekty społeczne takiego rozwoju są podporządkowane celom techniczno-ekonomicznym i odznaczają się permanentnymi nierównowagami, wyrażającymi się np. w brakach siły roboczej, w nieadekwatnych dochodach, sezonowości zatrudnienia (zwłaszcza w niektórych kierunkach produkcji), niską podmiotowością zatrudnionych, itp. Dochodzi do paradoksalnej sytuacji polegającej na tym, że brakuje wykwalifikowanych rąk do pracy, zwłaszcza w większych gospodarstwach, przy jednoczesnym braku stałych całorocznych dochodów, a zarobki w okresie prac sezonowych nie mogą zapewnić odpowiedniego stałego dochodu, co w rezultacie powoduje, że młodzież opuszcza wieś emigrując w celach zarobkowych do miast lub za granicę Polski.

POLITYKA ROLNA A OCHRONA ŚRODOWISKA

Wieś w Polsce wyludnia się i zanika, ewentualnie przeształca się w osiedla pozarolnicze na terenach wiejskich⁴,

3 Warto przypomnieć, że w przeszłości resort rolnictwa deklarował opracowanie koncepcji rozwoju w Polsce średnich obszarowo gospodarstw rolnych. Najprawdopodobniej, ze względu na naciski lobby polityki wielkoobszarowej koncepcja ta została zaniechana.

4 Takie zjawiska są już widoczne w Polsce, jednak nie zawsze są właściwie interpretowane. Za zjawisko pozytywne uważa się wzrost liczby mieszkańców wsi po 2000 roku. W praktyce, ze wsi migrują osoby w wieku produkcyjnym, a na wieś przenoszą się z miast emeryci oraz ludzie bogaci, ale pracujący i aktywni zawodowo w najbliższych ośrodkach miejskich.

W efekcie, na terenach wiejskich budowane są domy mieszkalne i powstają osiedla mieszkaniowe nie mające nic wspólnego z rolnictwem i tradycyjną wsią. Właściwym pojęciem, zamiast terminu wieś, jest w tych przypadkach nazwa tereny lub obszary wiejskie (według GUS, przez pojęcie obszary wiejskie rozumie się obszary położone poza granicami administracyjnymi miast, o liczbie ludności powyżej 5 tys. mieszkańców). W konkluzji analizy tego zjawiska można stwierdzić, że wieś polska zanika. Pojawiają się na niej pejoratywne sprzeczności i nierównowagi oraz kurczy się jej potencjał ekologiczny.

które są słabo zintegrowane ze społecznością wiejską. Tak rozumiany rozwój rolnictwa pozostaje w ewidentnej sprzeczności z aspektami ekologicznymi. Jest on realizowany kosztem środowiska naturalnego, które jest stopniowo niszczone, niezależnie od wysiłków i działań mających na celu jego ochronę. Należy podkreślić, że koszty zwalczania smogu spowodowanego niską emisją zanieczyszczeń atmosfery wielokrotnie przekraczają koszty wspólnej polityki rolnej (dla przykładu: średnioroczna wartość zewnętrznych kosztów złej jakości powietrza w Polsce jest oceniana na 40-120 mld EUR (ceny bieżące), natomiast przyznana Polsce kwota środków w ramach wspólnej polityki rolnej na lata 2013-2020 wyniosła 32 mld EUR (ceny bieżące), czyli ok. 4,6 mld EUR średniorocznie [1, 11, 18 s.11-12]).

Odpyły ludności w wieku produkcyjnym, nawet jeżeli jest on statystycznie rekompensowany napływem ludności z miast: emerytów oraz ludzi bogatych aktywnych zawodowo w pobliskich ośrodkach miejskich oraz przyrostem naturalnym wyższym na wsi niż w ośrodkach miejskich, nie równowagi redukcji aktywności gospodarczej wsi w Polsce. Ograniczenie aktywności gospodarczej wsi w Polsce niezależnie czy w zakresie produkcji rolnej, przetwórstwa rolno-spożywczego czy produkcji pozarolniczej będzie prowadziło do zwiększenia rozpiętości dochodowych między gospodarstwami domowymi na obszarach wiejskich, co wydatnie podwyższy koszty zwalczania smogu w Polsce. Biorąc pod uwagę, że blisko 50% dochodów rolników w Polsce jest finansowane dotacjami z Unii Europejskiej oraz fakt, że istnieją bardzo wysokie dysproporcje pomiędzy kosztami zewnętrznymi niskiej emisji w Polsce (w tym kosztami neutralizacji smogu na obszarach wiejskich) a wielkością dotacji unijnych dla rolników, to w rezultacie może okazać się, że **polityka preferowania dużych gospodarstw rolnych kosztem małych i średnich może być, nie tylko ze społecznego i ekologicznego, ale również i ekonomicznego punktu widzenia nieopłacalna.**

Trzeba sobie zdawać sprawę, że polska polityka rolna jest zależna od zasad wspólnej polityki rolnej UE, której założenia nie są dostosowane do polskich realiów i poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego polskiego rolnictwa i wsi. Przejawia się to między innymi poprzez bezkrytyczną realizację wsparcia rozwojowego obszarów wiejskich według narzuconego schematu unijnego. Zamiast „na siłę” wspierać powstawanie pozarolniczych miejsc pracy na wsi (co jest mało efektywne w niektórych przypadkach ze względu na niski lokalny popyt na dane produkty), część środków należałoby przeznaczyć jako zachętę do przenoszenia produkcji pozarolniczej z ośrodków miejskich na wieś. Podobna sytuacja ma miejsce w przypadku tworzenia grup producenckich. W tej kwestii niezbędny byłby interwencjonizm państwowy w zakresie zbytu i przetwórstwa niektórych, w tym niszowych produktów, których produkcja zanikła po 1989 roku lub po wejściu Polski do UE. Pozwoliłoby to zaktywizować produkcyjnie wiele gospodarstw mniejszych obszarowo, co byłoby równoznaczne ze zwiększeniem dochodów rolniczych i zmniejszeniem bezrobocia i ubóstwa na wsi [4, 5, 6]. Należałoby rozważyć w polityce rolnej potrzebę odtworzenia ograniczonej lub wręcz zaniechanej, w wyniku wejścia do UE, produkcji, np. cukrowniczej, skrobiowej, chmielarskiej, ziołowej, lnarskiej, konopnej, owczarskiej (a co się z tym wiąże przędzalnictwa i tkactwa), produkcji związanej

z chowem wielu zwierząt drobnych, itd. Odtworzenie takich niskowych kierunków produkcji rolno-żywnościowej aktywizowałoby produkcyjnie drobniejsze gospodarstwa rolne, pozwalałoby na samorzutne zwiększanie się dochodów rolniczych, zwiększałoby różnorodność i trwałość gospodarstw rolnych, w tym ich odporność na kryzysy gospodarcze, a w efekcie zwiększyłyby się bezpieczeństwo żywnościowe (i narodowe) [8, 9, 10].

Wysoka liczba ludności o niskich dochodach na wsi powoduje, że przeprowadzenie termomodernizacji ich domów, wymiany przestarzałych i nieefektywnych energetycznie pieców na nowoczesne (zaleca się piece V generacji) oraz zakup paliwa odpowiedniej jakości będzie możliwy jedynie na koszt państwa. Alternatywą może być pozostawienie obecnej sytuacji, gdzie znaczna część mieszkańców wsi używa niskiej jakości paliwa lub pali śmieciami, w tym plastikami. Należy pamiętać, że Polska, obok Bułgarii, jest krajem o najwyższym zanieczyszczeniu atmosfery w Unii Europejskiej. Ponadto, obok bardzo poważnych konsekwencji zdrowotnych (dzisiaj w Polsce umiera przedwcześnie z powodu złej jakości powietrza ponad 48 tysięcy osób rocznie [11, s. 11], polska gospodarka zostanie obciążona przez UE poważnymi karami za brak poprawy jakości powietrza **Celem artykułu jest omówienie różnych zjawisk i aspektów rozwoju polskiego rolnictwa i wsi (w tym negatywnych) oraz uzasadnienie potrzeby realizacji polityki rolnej wspierającej prorozwojowo i poprodukcyjnie wszystkie grupy obszarowe gospodarstw, zgodnej z zasadami rozwoju zrównoważonego (odpowiedzialnego)⁵ oraz z bezpieczeństwem żywnościowym (i narodowym).**

5 Zrównoważony (odpowiedzialny) rozwój rolnictwa i wsi, jak stwierdza J. Zegar – oznacza (w odróżnieniu od rozwoju industrialnego, np. rolnictwa) *gospodarowanie zasobami odnawialnymi w taki sposób, aby nie uległy one całkowitemu zniszczeniu i aby ich zdolność do samoodnawiania nie została zakłócona*. Ponadto, rolnictwo zrównoważone, powinno dostarczać odpowiednią ilość produktów rolnych o wymaganej jakości, zapewniać właściwy dochód rolniczy, chronić otoczenie przyrodnicze (w tym krajobraz), wartości kulturowe, w tym dziedzictwo historyczne (narodowe) – patrz J. Zegar – *Rolnictwo społecznie zrównoważone. Utopia czy realność*, Nowe Życie Gospodarcze, grudzień 2009 r.

Zdaniem autorów, zrównoważony i odpowiedzialny rozwój rolnictwa i wsi powinien polegać na kreowaniu rolnictwa trwałego, a więc wielopodmiotowego (gospodarstw o różnym obszarze, w tym prowadzonych przez rolników dwuzawodowców) i wielokierunkowego, a nie monokulturowego (zarówno na poziomie gospodarstwa, jak i danego rejonu). Tak zróżnicowane rolnictwo jest odporne na kryzysy gospodarcze i ma charakter proekologiczny. Rolnictwo powinno dostarczać żywność zadowalającej jakości (*food safety*) oraz gwarantować bezpieczeństwo żywnościowe w ujęciu ogólnym, narodowym (*food security*). Rozwój zrównoważony (odpowiedzialny) powinien integrować lokalne społeczności rolnicze i wiejskie oraz przyczyniać się do neutralizowania sprzeczności i nierównowag lokalnych, polepszać jakość życia mieszkańców wsi oraz konserwować otoczenie przyrodnicze i pielęgnować lokalne dziedzictwo historyczno-kulturowe.

OCENA WYBRANYCH WSKAŹNIKÓW ROZWOJU, PROCESÓW I ZJAWISK POLSKIEGO ROLNICTWA I WSI

Aspekty rozwojowo-produkcyjne rolnictwa

1. Obecna polska polityka rolna (i przestrzenna) odznacza się ekstensywnym gospodarowaniem przestrzenią rolniczą. Po 2000 roku z użytkowania rolniczego wypadło ponad 2,0 mln hektarów użytków rolnych. Ogranicza to istotnie potencjał rozwojowy rolnictwa (produkcyjny, zarówno w odniesieniu do surowców żywnościowych, jak i pożywnościowych), jak również wsi (np. w zakresie rekreacji i agroturystyki oraz otoczenia przyrodniczego (zanik flory jak i fauny – np. *zanikanie dzikich siedlisk*). Jest to efekt, między innymi: *szybkiego tempa urbanizacji na obszarach wiejskich, nadmiernej swobody architektonicznej, zaniechania produkcji rolniczej i odrolnienia użytków rolnych* [14, s. 149, 150]. Ponadto, wiele nieuprawianych i jeszcze nieodrolnionych użytków rolnych ulega dewastacji i zakrzaczeniu.
2. Stopniowo powiększa się średnia powierzchnia gospodarstwa rolnego. Wzrosła ona w latach 2002 – 2014 z 8,4 do 10,5 hektarów użytków rolnych. W rzeczywistości, średnia powierzchnia użytków rolnych uprawianych przez gospodarstwo rolne jest wyższa w związku z nieformalnymi dzierzawami powierzchni rolniczych.
3. Następuje stopniowy rozwój technologiczny polskiego rolnictwa. Pomiędzy latami 2002 a 2014 wartość środków trwałych brutto (w tym budynków i budowli), w cenach bieżących, wzrosła ze 110,5 mld PLN do 137,4 mld PLN. Zważywszy na fakt, że ponad połowę wartości środków stanowią budynki i budowle, a stopień zużycia tych środków stanowi prawie 79%, to średnią stopę wzrostu należy ocenić jako nieznaczną. Oznacza to, że potrzeby inwestycyjne polskiego rolnictwa są bardzo duże.
4. Wzrosła o 21% średnia roczna wartość produkcji rolniczej (w cenach stałych z 2005 r.), pomiędzy latami 1999 - 2003, a 2004 - 2014. Jest to jeden z istotnych przyczynków do wzrostu wartości polskiego eksportu rolno-żywnościowego. Udział rolnictwa w dochodzie narodowym (PKB) maleje, zgodnie z obiektywną prawidłowością i wynosi obecnie ok. 2,5% (4,0%) w 2002 roku.

Aspekty społeczne wsi i rolnictwa

1. Statystycznie biorąc, zatrudnienie w rolnictwie stanowiło (2014 r.) 11,2% ogółu zatrudnionych w gospodarce narodowej. Łącznie w rolnictwie, leśnictwie, łowiectwie i rybactwie pracowało w 2014 roku 16,0% (16,6% w 2002 roku). Uważa się, że wskaźniki zatrudnienia odnoszące się do samego rolnictwa są zawyżone w związku z faktycznym zaprzestaniem działalności produkcyjnej przez wielu właścicieli gospodarstw drobnych, wydzierżawiających nieformalnie użytki rolne innym rolnikom. Tym samym jest zanizana szacowana wydajność pracy w rolnictwie.
2. Dochody w polskim rolnictwie, podobnie jak w wielu innych państwach UE są stabilne i mniej uzależnione od wahań cen zbytu, urodzaju itp. uwarunkowań. Wynika to

z dużego udziału dotacji budżetowych (głównie unijnych), kierowanych do rolnictwa. Dotacje budżetowe stanowią ok. 50% średniego dochodu rolniczego, jednakże, dochody rolnicze stanowią obecnie zaledwie nieco ponad 70% średniej dochodów krajowych.

3. Ubóstwo na wsi jest znaczne, relatywnie większe niż w miastach. Liczba mieszkańców wsi dotkniętych ubóstwem stanowi aż 60% populacji krajowej żyjącej w ubóstwie. Liczba bezrobotnych na wsi wynosi ponad 800 tys. osób. Wskaźniki te świadczą o mniejszym dostępie do pracy na wsi niż w mieście, jak również o średnio niższych kwalifikacjach zawodowych mieszkańców wsi i mniejszej zaradności w szukaniu i podejmowaniu pracy. Jest to także efekt patologii na wsi, nasilającej się zwłaszcza po akcesji Polski do UE oraz dezaktywacji, zwłaszcza drobnych gospodarstw rolnych, pozbawionych możliwości zbytu wytworzonych produktów rolnych. Bezrobociu towarzyszy alkoholizm i inne uzależnienia, konflikty rodzinne, zagraniczna emigracja zarobkowa, która dodatkowo dezintegruje rodziny; zanika tradycyjny na wsi ethos pracy, pogarsza się stan zdrowia w tej grupie społecznej. Zjawiskiem o którym mówi się rzadko jest nasilająca się dezintegracja wsi po 2004 roku, na skutek podziału na bogatych (rozwojowych) i biednych, na rodziny normalnie funkcjonujące i patologiczne, często manifestujące negatywną hierarchię wartości.

Aspekty ekologiczne

1. Stan otoczenia przyrodniczego rolnictwa na wsi niestety stale pogarsza się. Można jednak stwierdzić, że jest on dość zadowalający na tle innych krajów europejskich. Polska posiada stosunkowo dużą bioróżnorodność biologiczną, zarówno w zakresie flory (leśnej oraz łąkowej i pastwiskowej), jak również w odniesieniu do fauny – znaczny odsetek niektórych gatunków ptaków europejskich występuje w Polsce. Niemniej jednak, należy zwrócić uwagę, iż: kurczą się i zanikają dzikie siedliska, a Polska posiada względnie młode drzewostany (w związku z nadmiernymi wycinkami i wyrębami), co ogranicza bytowanie wielu zwierząt dzikich, zwłaszcza ptaków, zanikają tradycyjne krajobrazy, występuje duże zanieczyszczenie, zwłaszcza wód, ponadto zanieczyszczenia przemysłowe, nawozami mineralnymi, gnojowicą (w związku ze zwiększającą się koncentracją produkcji zwierzęcej) i środkami ochrony roślin [15, s. 61, 149, 150]. W efekcie, pogarszają się warunki i jakość życia na wsi, a ponadto maleją szanse na rozwój ekologicznych kierunków produkcji rolniczej oraz na powszechniejszy rozwój agroturystyki.
2. Można postawić tezę, że im bardziej tradycyjne i względnie rozdrobnione rolnictwo, tym bardziej przyjaźnie oddziałuje ono na środowisko naturalne, które funkcjonuje wtedy w symbiozie z otoczeniem wiejskim i rolniczym. Nie występuje potrzeba ochrony środowiska poprzez duże wydatki budżetowe. Musi temu sprzyjać rozbudowana świadomość proekologiczna społeczeństwa. Niestety, ta świadomość jest bardzo niska i stale pogarsza się. Świadczy o tym nagminne wycinanie starych drzew, niszczenie drzew w otoczeniu zagród rolniczych i posesji nierolniczych, wycinanie naturalnych zakrzaczeń i zadrzewień śródpolnych, zaorywanie tradycyjnych pobagiennych łąk, brak tolerancji dla gniazdujących ptaków (gawronów, kawek, szpaków, a nawet bocianów, itp.). Szczególną rolę w naturalnej ochronie przyrody mają do odegrania gospodarstwa drobniejsze, z natury swojej przyjazne dla otoczenia przyrodniczego [14, 15, s. 61].
3. W odróżnieniu od gospodarstw drobnych, gospodarstwa większe obszarowo są ze swej natury mniej przyjazne środowisku przyrodniczemu, zwłaszcza fermowe z dużą koncentracją zwierząt. W tych gospodarstwach problemem jest nie tylko nadmierna ilość gnojowicy⁶ i zanieczyszczanie środowiska (gleby, wody, powietrza) na skutek jej rozlewania, ale również drastyczne pogorszenie się dobrostanu, zwłaszcza bydła mlecznego, w związku z brakiem pracowników do obsługi zwierząt. Obecnie zanika wypas bydła mlecznego (krowy permanentnie przebywają w oborach na uwięzi, co powoduje różne schorzenia), czy też korzystanie przez zwierzęta z wybiegów, co kłóci się z tradycyjnymi wymogami zootechnicznymi.⁷

PODSUMOWANIE

Na podstawie powyższego omówienia można sformułować następujące wnioski:

1. Po akcesji Polski do UE obserwujemy techniczny i ekonomiczny rozwój polskiego rolnictwa, zwłaszcza tzw. gospodarstw rozwojowych. Rolnictwo modernizuje się (choć w stosunkowo wolnym tempie i zakresie), wzrasta produkcja rolno-żywnościowa i jej eksport. Modernizuje się i zmienia wieś.
2. Produkcja rolnicza zanika w gospodarstwach mniejszych obszarowo (spada również liczba gospodarstw mniejszych obszarowo; w wielu przypadkach z przyczyn naturalnych) ze względu na brak właściwego wsparcia i brak polityki aktywizacji tych gospodarstw, co ma wielorakie negatywne konsekwencje:
  - dla rolnictwa (staje się ono monokulturowe i mniej odporne na kryzysy ekonomiczne);
  - społeczne (obniżają się dochody rolnicze, wzrasta liczba bezrobotnych, zwiększa się patologia na wsi);
  - dla otoczenia przyrodniczego (spadek liczby i dezaktywacja gospodarstw mniejszych obszarowo są jednoznaczne z zanikaniem tradycyjnej flory i fauny, z pogarszaniem się bioróżnorodności, w tym w zakresie ras zwierząt gospodarskich).
3. Pomimo modernizacji i zmian na polskiej wsi, widocznych jest wiele negatywnych zjawisk, a mianowicie:
  - pogarsza się jakość życia w związku z intensyfikacją rolnictwa, w tym koncentracją produkcji zwierzęcej;

6 Niestety, powtarza się tą samą wielkotowarową ścieżkę rozwojową, która była realizowana w majątkach państwowych w latach 70-tych i 80-tych, gdzie budowano olbrzymie fermy, zwłaszcza z chowem trzody chlewnej (np. ferma w Kołbaczu k. Szczecina). W fermie tej odchowywano rocznie 36 tys. tuczników, co wiązało się z olbrzymimi problemami w rozlewaniu i oczyszczaniu gnojowicy).

7 Zgodnie z zasadami zootechnicznymi, krowy mleczne o wydajności do 8 tys. l mleka rocznie, powinny korzystać z pastwiska, natomiast o wydajności wyższej niż 8 tys. l powinny korzystać co najmniej z wybiegów.

- utrzymuje się względnie wysoki zakres bezrobocia, ubóstwa, wzrasta się dezintegracja wsi i narastają patologie społeczne;
- niekorzystnie zmienia się krajobraz wsi w związku z powstawaniem nieuporządkowanej architektonicznej zabudowy, znikają zadrzewienia i starsza zabudowa, kurczy się środowisko przyrodnicze.

Reasumując, niezbędne są zmiany w polskiej polityce rolnej, w celu nadania jej charakteru egalitarnego (odnoszącej się do wszystkich gospodarstw rolnych), co byłoby zgodne z paradygmatem rozwoju zrównoważonego (odpowiedzialnego), a jednocześnie byłoby korzystne dla szeroko rozumianego bezpieczeństwa żywnościowego (narodowego) oraz aspektów rozwojowych wsi, dla ochrony i konserwacji środowiska naturalnego.

LITERATURA

- [1] **CZYŻEWSKI A., S. STĘPIEŃ. 2014.** Fundusze Unijne dla Polski i polskiego sektora rolnego w perspektywie 2014-2020 Polityki Europejskiej. Uniwersytet Ekonomiczny w Poznaniu Finanse i Marketing: 11/2014.
- [2] **FUNDACJA NA RZECZ ROZWOJU POLSKIEGO ROLNICTWA. 2014.** „Raport o stanie wsi. Polska Wieś 2014”. Redakcja naukowa – Jerzy Wilkin, Iwona Nurzyńska. Wersja internetowa - 2014 r.
- [3] **FUNDACJA NA RZECZ ROZWOJU POLSKIEGO ROLNICTWA. 2016.** „Raport o stanie wsi”. Redakcja naukowa – Jerzy Wilkin, Iwona Nurzyńska. Wersja internetowa - marzec 2018 r.
- [4] **GRUCHELSKI M. 2013.** „Bezrobocie w procesie wzrostu gospodarczego. Teoria i Praktyka”. Warszawa: Oficyna Wydawnicza Szkoły Głównej Handlowej w Warszawie.
- [5] **GRUCHELSKI M. 2013.** „Pobudzanie popytu na produkcję wytwarzaną w Polsce w warunkach wysokiego zadłużenia gospodarki”. Zarządzanie zmianami: Zeszyty Naukowe 4/2013: 47-51.
- [6] **GRUCHELSKI M., J. NIEMCZYK. 2011.** „Znaczenie drobnotowarowych gospodarstw rolnych; jak je skutecznie wspierać”. Postępy Techniki Przetwórstwa Spożywczego 1/2011.
- [7] **GRUCHELSKI M., J. NIEMCZYK. 2013.** „Zrównoważony unijny rozwój społeczno-gospodarczy z uwzględnieniem polskiego sektora rolno-żywnościowego i wsi; ocena trafności działań”. Postępy Techniki Przetwórstwa Spożywczego 1/2013.
- [8] **GRUCHELSKI M., J. NIEMCZYK. 2016.** „Małe gospodarstwa rolne w Polsce a paradygmat rozwoju zrównoważonego”. Postępy Techniki Przetwórstwa Spożywczego 2/2016: 134-140.
- [9] **GRUCHELSKI M., J. NIEMCZYK. 2017.** „Niezbędność pogłębiania swobody gospodarowania w polskim rolnictwie na wzór wdrażanego ustawodawstwa dotyczącego działalności przedsiębiorstw pozarolniczych. Część I – Zagadnienia wstępne”. Postępy Techniki Przetwórstwa Spożywczego 1/2017: 140-147.
- [10] **GRUCHELSKI M., J. NIEMCZYK. 2017.** „Niezbędność pogłębiania swobody gospodarowania w polskim rolnictwie na wzór wdrażanego ustawodawstwa dotyczącego działalności przedsiębiorstw pozarolniczych. Część II”. Postępy Techniki Przetwórstwa Spożywczego 2/2017.
- [11] **JONEK-KOWALSKA I., A. MICHALSKA, M. TUREK. 2017.** „Niska emisja to przede wszystkim problem finansowy”, materiał na Konferencję Naukową „Sektor prywatny a sektor publiczny. Granice i procedury”. 18 października 2017 r. Wyższa Szkoła Menedżerska w Warszawie.
- [12] **KARWAT-WOŹNIAK B. 2005.** „Gospodarstwa rozwojowe w procesach dostosowawczych do gospodarki rynkowej”. Instytut Ekonomiki Rolnictwa. Państwowy Instytut Badawczy. Studia i Monografie: 125/2015.
- [13] **LIPÍŃSKI E.F. 1992.** „Wolna gospodarka rynkowa a zmiany strukturalne na wsi: polskiej. Wyzwania w świetle doświadczeń zachodnioeuropejskich”. Fundacja im. Macieja Rataja.
- [14] **MINISTERSTWO ROLNICTWA I ROZWOJU WSI. 2016.** „Strategia zrównoważonego rozwoju wsi, rolnictwa i rybactwa na lata 2012 – 2020”. Wersja internetowa - wrzesień 2016 r.
- [15] **MINISTERSTWO ROZWOJU. 2016.** „Prognoza oddziaływania na środowisko Strategii na rzecz Odpowiedzialnego Rozwoju”. Wersja internetowa - 2016 r.
- [16] **NIŹNIKOWSKI R., J. NIEMCZYK. 2017.** „Pogłębianie swobody gospodarowania w polskim rolnictwie”. Przegląd Hodowlany. Organ Polskiego Towarzystwa Zootechnicznego: 4/2017.
- [17] **TOMCZAK F. 2004.** Od rolnictwa do agrobiznesu. Transformacja gospodarki rolniczo-żywnościowej Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej. Szkoła Główna Handlowa w Warszawie.
- [18] **WORLD HEALTH ORGANIZATION 2015.** Economic cost of the health impact of air pollution in Europe.
- [19] **ZEGAR J. 2009.** „Rolnictwo społecznie zrównoważone. Utopia czy realność”. Nowe Życie Gospodarcze: grudzień 2009.
- [20] **ZEGAR J. 2015.** „O zrównoważonym rozwoju, czyli o dwóch nogach rolnictwa”. Zielony Sztandar: 20/2015.